



**University of
Zurich** ^{UZH}

**Zurich Open Repository and
Archive**

University of Zurich
University Library
Strickhofstrasse 39
CH-8057 Zurich
www.zora.uzh.ch

Year: 2011

Kazanılablecek Barış

Kieser, H L

Posted at the Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich
ZORA URL: <https://doi.org/10.5167/uzh-61599>
Journal Article
Accepted Version

Originally published at:
Kieser, H L (2011). Kazanılablecek Barış. Birikim:78-86.

Kazanılabilecek Barış

HANS-LUKAS KIESER

Artık 2010'lı yılların başındayız, Osmanlı dünyasının dramatik ve travmatik son on yılının üzerinden yüz yıl geçmiş bulunuyor. O dönemde her ne kadar Küçük Asya'da millî bir Türk devletinin temelleri savaş yoluyla atıldıysa da, Osmanlı'nın geç döneminde etniler üstü bir hukuk devletinin kurulması için yapılacak reform umutları ve bununla birlikte Küçük Asya'nın bütününde sayıları o zamanlar oldukça yüksek olan gayrimüslim yurttaşların modern anlamda bir arada yaşama beklentileri suya düştü. Yazımızda 1990'lı yıllarda kaleme alınmış olan *Iskalanmış Barış* kitabında yer alan temel düşüncelere tamamlamak üzere geri döneceğiz. Makrotarihsel yansımaları, yeni araştırmaları ve gelişmeleri, onlarla beraber yapılan itirazları da ele alacağız. Bunu en yeni araştırmaları hesaba katarak Osmanlı'nın son on yılına göndermelerde bulunan tarihsel bir deneme çerçevesinde yapacağız.

Türkiye tarihi yazımı

Iskalanmış Barış, Küçük Asya'nın doğusuna bakmak suretiyle yüz yıllık bir süreci, yani geç Osmanlı reform döneminden Osmanlı sonrası erken Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin (1839-1938) gelişmelerini ve köklü değişimlerini tasvir eder. 1910'lu yıllar – bilhassa 1912-22 – bu esnada bir geçiş dönemi olarak özel bir yer tutar. Bu, köklü değişimlerin yaşandığı on yıllık dramatik ve kanlı bir süreçti: Merkezi devletin seçkinleri Balkan Savaşları'nda yaşanan kayıpların etkisiyle 1908 Jön Türk Devrimi de dahil olmak üzere Osmanlı'nın geç döneminin düşüncelerine yüz çevirerek, Müslüman Türklerin millî devleti olarak Küçük Asya tasavvuruna yönelmişlerdi. Bunun tam merkezindeyse Jön Türk liderlerinin isteğiyle dahil olunan dünya savaşı bulunuyordu. Yayılımcı Pantürkizm, yıkıcı Panislamizm ve Osmanlılık kalıntıları arasında hareket eden emperyal yön kaybına birkaç yıl zarfında Küçük Asya temelinde bir Türkçülük hakim oldu. Bu düşünceye ordu, idare, basın, her şeyden önce de hükümetteki İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki Türkçe konuşan Müslüman seçkinler sahip çıkıyordu. Bu güçler, kâh ön alarak kâh reaksiyon göstererek, çok uluslu imparatorlukta sahip oldukları hakim siyasi konumlarını muhafaza edebilecekleri yeni bir devlet için etnik-dinsel “temizliğe” tabi tutulmuş bir zemini hazırlıyorlardı.

1923'te buradan nispeten homojen millî bir Türk devleti, ancak aynı zamanda dışlanmış gruplara karşı kuşaklar boyu sürecek rahatsız, huzursuz bir ilişki çıktı. Bu gruplara örnek

olarak kendilerine uygulanan zorla asimilasyon tasarımının işe yaramadığı Kürtler verilebilir. Çağdaş Polonyalı Yahudi hukukçu Raphael Lemkin'i devletler hukukunun yeni "jenosit" kavramını geliştirmeye sevk edecek olan, Küçük Asya'nın geleceklere tahrip edilen kadim Hıristiyan grupları da anılması gereken bir başka örnektir. Lemkin, geliştirdiği kavramı 1948 BM Konvansiyonu'nun kabul edilmesinden sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni toplumunun imhasına amasız fakatsız uyguladı.¹ Osmanlı'nın 1910'lı yıllarından başlayan ve 20. yüzyılın içlerine dek uzanan dönemi, tarih yazımı bakımından millî Türk tarihinin, kurumlarının ve onlarla irtibatlı Batılı tarihçilerin açmaktan bilhassa kaçındıkları kapalı bir Pandora kutusunu andırmaktadır. Bir tarafta Türklerin millî kuruluş ve zafer hikayesi duruyordu, diğer tarafta bir zamanların Osmanlı yurttaşlarının yaşadığı sarsıcı jenosit tecrübesi. 20. yüzyılın ilk yarısındaki postmodern dünyanın karşılaştırmalı tarihinde, İsrail devletinin kuruluşuyla 1948 Filistin Nakba'sı güçlü bir karşıt ikiliyi teşkil etmektedir. Ancak Nakba kitlesel bir katliam değildi; 1915 Küçük Asya'sındaki durum bir iç savaş değildi; Türk milliyetçileri de bir soykırımdan sağ kalanlar değildi – 1919 sonrasındaki savunucuları Balkan Savaşı'nda yaşanan kayıpları ve 18. yüzyılın sonundan itibaren yaşanan emperyal küçülmeyi "extermination des Turcs" (Türklerin imhası) olarak tasvir etseler bile.²

Travmatik olay kompleksleri, analitik ve duygusal zekâyı en sonuna kadar kullanmaya zorlayan, özenli bir inceleme ve açığa çıkarma faaliyetine ihtiyaç duyarlar. Tarih yazımı buna katkıda bulunabilir. Tarih, *Iskalanmış Barış*'ta da ortaya konulduğu üzere ne tarihsel determinizmle, ne devrimci *Entelechie*³ ile, ne evrimci Darwinizm'le, ne de reel tarih olarak adlandırılan şeyle ehlileştirilebilir. Aynı şekilde kendisinin yok sayılmasına da izin vermez. Buna karşın, tarih yazımı, insanları öncelikli olarak güçlerin, geleneklerin ve mekanizmaların bir işlevi veya ulus, din, proletarya ya da ırk kategorilerinin ikamesi olarak değil, büyük bir özenle ve sahip olduğu gerçek değeri vererek birer insan olarak anlatımına dahil etmeye gayret edebilir.

Alışıl gelmiş mantıkları yeniden üreten ve kendisini fazla kafa yormadan "tarihsel gerçeklere" teslim eden bir tarihsel yaklaşım tarzı, insanların ve insan topluluklarının tarihlerinin araştırılmasının, analiz edilmesinin ve anlatılmasının canlı olanaklarını heba eder.

¹ "Totally unofficial man: The autobiography of Rapahel Lemkin", Samuel Totten ve Steven Leonard Jacobs (Yay.), *Pioneers of genocide studies*, New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2002 içinde, 371; Lemkin'in Temmuz 1950 tarihli mektubu *The Encyclopedia of Genocide* (Santa Barbara, California: ABC-Clio, 1999), 79; "Dr. Lemkin, Father of Genocide Convention, reviews work relating to Turkish massacres", *The Hairenik Weekly* içinden alıntılanmıştır, 1 Ocak 1959, 1.

² Kara Şemsi olarak bilinen Reşid Safvet Atabinen, *L'extermination des Turcs*, Genève: Imprimerie Nationale, 1919; *Türklüğe İhtida. 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri* isimli kitabım, İstanbul: İletişim, 2008, 160-62.

³ Aristoteles'te gizlilik ile karşıtlık içinde edimsellik – ç.n.

“İnsan” ne demektir? *İskalanmış Barış* “insan” kavramını kullanırken 18. yüzyılda “aydınlanmışlıkla” ifade edilen, ancak anlaşıldığı üzere çok daha eski kaynaklara dayanan modern insan hakları ölçütlerini esas alır. Bu kavramsallığın tercih edilmesi, tarihsel yaklaşım ve anlatım tarzı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Çünkü insanların ve insan gruplarının çok yönlü olarak karşılaşmalarına izin verir. Sonuçlara ve karar vericilere, ya da “galiplere” ve “galipler” topluluğuna odaklanmış bir bakışla yetinmez. Tarih, şimdiki zamanın ve geçmiş dönemlerin aktörlerini tarihsel eylemleri nezdinde onaylamak veya gayrimeşru kılmak amacıyla tutulan bir sonuç tutanağından daha fazla bir şeydir.

İskalanmış Barış bu olaylar tarihini ciddiye aldığı gibi, uzun vadeli perspektifte kurbanların veya mağlupların hedeflerinin veya belirli olaylar tarihine olan samimi inançlarının daha sebatkâr bir çehre kazanırken, galiplerin korumaya çalıştıkları itibarlarının aynı şekilde yok olabileceğini de dikkate almaktaydı. Mikro tarih, uzun tarihsel kavisler ve bir insanlık ufku, tarihsel bir araştırma konusunu kavarken uzmanlara mahsus konjonktürel bir tartışmanın ötesine geçebilmek için gereklidir. Örneğin yerleşik âlimler ve siyasetçiler yersiz yurtsuz, savunmasız Yahudilerden yüzyıllar boyunca kâinat tarihinin ‘kendi düşüp kendi ağlayan’ kaybedenlerinin timsali olarak küçümseyen bir edayla söz etmişlerdi. Yahudilerin neden vatansız olduklarının tarihsel –muhtemelen geçici, ancak temel soruları soran-boyutunu düşünecek, ya da en azından bu vatansız olma durumunu, nedenlerini ve sonuçlarını aşağılamayacak entelektüel cesareti gösteremiyorlardı. Bu aşağılama, aşağılananların durumunun gayet de iyi olduğu düşünüldüğü takdirde kıskançlık ve öfkeyle at başı gidiyordu: onlara karşı işlenen cürümler Yahudi karşıtı bir dünya ve tarih tasviri ile perdelenebiliyordu.

İnsanlık ufkunun karşısında tarih yazımı sadece parça parça, *pars pro toto* gerçekleşebilir. Bu tarih yazımı, temel soruları küresel tarih ufkunun karşısında açık tutan ve kendi “*lieu de production* [üretim yeri]” (Michel de Certeau) önünde de durmayan kesintisiz bir yansıma meydana çıkarır. Tarihsel düşünmek isteyen birisi, uçurumlarla, karşı tarafta hüküm süren paradigmalara, kurumsal baskılarla, akademik yeniden üretim mekanizmalarıyla ve siyasi doğruculukla olan o zorlu karşılaşmadan kaçınamayacaktır. Ancak uçurumlarla karşılaşmak amacın kendisi değildir. Bu, yaşananların, bilgi sahibi bir şimdiki zamanın unsurları olabilmeleri için, onları kelimelerle ifade etme çabasının bir parçasıdır. Kendi tarihsel boyutunu ve bu boyutla birlikte ortaya çıkan gereksinimleri, ayrıca insan hayatının ve birlikte yaşamının uçurumlarından duyulan korkuyu da bilen insanî bir varoluştur bu.⁴ Bu sonsuz bilgi, zararsız addedilen liberal bir hümanizmi aşar, siyasetten ve

⁴ Krş. Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*, Münih Piper, 1998, 500 vd.

insan haklarından oluşan bir omurgayı gerektiren bir *res publica*'nın canlı unsurunu oluşturur.

1980'li yılların sonunda *Iskalanmış Barış* için ilk araştırmalarını yapmaya başladığımda, “Kürt” kelimesi onlarca yıllık bir tabulaştırmadan sonra Türkiye kamuoyunda tekrar kullanılmaya başlamıştı. 1988 yılında yaşanan sözlüksel normalleşme, etrafı dikenli tellerle çevrili derme çatma bir siyasi-ideolojik yapıya oturtulmuş olan ve abartılı bir coşkuyla yaklaşılan tarih manzarasında “örtülü olup da açığa çıkartılmayacak hiçbir şey yoktur” (Luka 12:2 – ç.n.) ilkesi çerçevesinde bazı şeylerin harekete geçeceğini işaretliydi. 1990'lı yıllarda bu kitabı yazdığımda sadece atalarının yaşadığı topraklar üzerinde bir gelecek sahibi olmaları engellenmekle kalmamış, Türkiye tarihinin yazımında hak ettikleri yerin asgarisi bile layık görülmemiş insanların hakkını vermeye çalıştım. Bunu yaparken 20. yüzyılın geç dönemlerine ait çeşitli tarih yazımı akımlarının, yani söz sahibi seçkinler ve merkezler tarafından değil de önemli ölçüde “aşağıdan”, taşralılar ve kıyıda köşede kalmışlar tarafından yazılan bir tarihin postülasının etkisinde kaldım.⁵ Ayrıca, kaleme aldığım neredeyse her bölümde araştırma ihtiyacı ve derinleştirme imkânı gördüğüm için başka çalışmaların önünü açmayı, hatta bunları kışkırtabilmiş olmayı umut ediyorum. Bunun yanı sıra konuların ve tezlerin birçoğu içinde bulunduğumuz zaman bakımından önem taşıdığı için, daha fazla tarihsel bilgilye donanmış bir düşünmenin ilhamını vermeye de uygundur.

Bu kitap, eski aporilerin (çözüksüz çelişki – e.n.) çözümlerini telkin etme amacını taşımıyor. Bu ölçüsüz ve anakronik bir yaklaşım olacağı gibi, nafile bir çaba anlamına gelir. Ancak o dönemdeki diğer genç meslektaşların çalışmalarıyla birlikte, Türkiye tarih yazımında bu güne dek fazla dikkate alınmamış olan aktörlerin, grupların ve dinlerin tabu olan diğer konularla birlikte yeniden ve bu zamana dek mevcut sınıflandırmaların ötesinde ele alınmasına, ya da buna bağlı olarak – sınıf ve din gibi - çeşitli kategorilere yer açılmasına katkıda bulunmasını bekliyorum. Bu kitap aynı zamanda ortaya koyduğu yeni anlayışla tarih anlatımındaki sözde alternatifsizliğin aşılmasını da sağlayabilir; bunların arasında cumhuriyetin kuruluş tarihindeki kitlesel şiddetin nedenlerini ortaya çıkarma çabası yerine, güya alternatifsiz sayan kabulü de bulunmaktadır. Bu – bana göre – oportünist ve düşünce tembeli kabul, Türkiye tarihi kitaplarına baskılama, beceriksizce kıyaslamalar ya da “trajik” sıfatıyla birlikte girmiştir. Bu da olayların karanlıkta kalmasına neden olduğu gibi, bilimsel açık sözlülük yerine diplomatik bahanelerin yansıtılmasına neden olmuştur. Şiddet fenomenleri yeterince araştırılmamıştır. Bundan ötürü de zamana bağlı olarak belirli bir

⁵ Bu görüşe ait en önemli eserlerden biri Zinn, Howard, *A people's history of the United States: 1492–present*, New York: Perennial Classics, 2003, 1. Baskı 1980.

hedefe yönelen mantık yürütmeleri ve yalanları kalıcılaşabilmiştir.⁶

Bu durum, İkinci Dünya Savaşı ve çevresindeki gelişmelere dair yüksek seviyede büyük bir itina ve ihtimamla yapılan araştırmalarla bariz bir tezat teşkil ediyor – ancak orada da 1914-45 arasındaki dünya savaşları döneminde yaşanan dışlanmanın ve kitlesel şiddetin bilimsel bağlamsallığı 1990’lı yıllara kadar oldukça yetersizdi. Bu, Almanya tarihçilerinin 1980’li yıllarda yürüttüğü ve Yahudilerin eşi benzeri görülmemiş imhası skandalını Almanların kafasına haklı olarak kakan tartışmasında da açıkça ortaya çıkmıştı; aynı zamanda o dönemin önde gelen tarihçilerinin Avrupa merkeziliğini ve böylelikle – Berlin duvarının yıkılmasından kısa bir süre önce – onların Doğu Avrupa ve Osmanlı tarihi arasındaki etkileşimlere ve entegrasyona dair, 20. yüzyılın erken döneminde yaşanan aşırı şiddeti anlayabilmek için mutlaka gerekli olan bilgi açısından yetersizliklerini de ortaya koymuştu.⁷

İskalanmış Barış’ın, “Batı”nın mesafesi ve iyi altyapısıyla donatılmış olan yazarı, geç Osmanlı tarihini “normalleştirmek”, yani hem genel tarihin bir parçası olarak kabul edilmesini sağlamak, hem de ilgili konuların çitasını yükseltmek ve tarihsel bir değerlendirme için gereken çerçeveyi olabildiğince genişletmek isteyenlerin arasında bulunuyordu. Kısacası, bu kişiler, gerekli akademik teçhizatla donanmış olarak ve devletlerin kontrolü dışındaki uluslararası ağlar içinde, dile getirilmeleri bu güne dek ancak bir devletin, diplomatlarının ve denetimi altında bulunan üniversitelerinin cephaneliğinde bulunan gerçekleri tam anlamıyla ortaya koymaya çalışıyorlardı.

Bu esnada bu bilgilerin yetersiz olduğu bilinci her zaman mevcuttu. Bir eleştirmenin sorusuna ve diğer söylediklerine verilecek cevabın dayanağı da aslında buradadır.⁸ Hayır, *İskalanmış Barış* yazarı Türkiye’nin ve küresel siyasi meselelerin çözümüne sahip olduğunu düşünmüyordu; aynı zamanda böyle bir çözümü uluslararası müdahalelerde görmüyordu, çözümün “liberal ve uluslararası” etiketine indirgenebileceği kanaatinde de değildi. Ancak pekâlâ bu çözümün olay yerindeki yapısal güçlerin ve kaynakların, dışarıdan gelecek güçlü etkilerle ve (19. yüzyılda sahip olduğu siyasi anlamda) “liberal” kavramının pozitif kabulüyle bir arada oluşturacağı bir sinerjide görüyordu. Yazar, Türk milliyetçiliğinin egemen anlatısının ortaya koyduğu alternatifsizliğin bedelinin hem tarih yazımının kendisi, hem de gelecek tasarımının ve toplumsal huzurun bağlı olduğu siyasi kültür için tahammül edilemez

⁶ Yeni ve önemli bir katkı için bkz. Fatma Ülgen, “Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian genocide of 1915”, *Patterns of Prejudice*, 44: 4 (2010), 369–391.

⁷ Bugün çok daha güçlü bir şekilde bağlaştırmış bir araştırmanın durumu için bkz. Jonathan C. Friedman (Yay.), *The Routledge history of the Holocaust*, New York: Routledge, 2011. Krş. Ayrıca Christian Gerlach, *Extremely violent societies. Mass violence in the twentieth-century world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010 ve Hamit Bozarslan, *Une histoire de la violence au Moyen-Orient: de la fin de l’Empire ottoman à Al-Qaida*, Paris: La Découverte, 2008.

⁸ Kudret Emiroğlu, “Barışı tutturayım derken tarihten kaçmak?” *Kebikeç* 26-2008, 298.

olduğunu düşünenler arasında bulunmaktadır.

Iskalanmış Barış'ın ortaya koydukları da dahil olmak üzere, kaynaklar farklı şekillerde okunabilir. Bilhassa tarihteki siyasi makaslar, çok farklı şekillerde değerlendirilebilir. Çok perspektifli tarih yazımı anlamında, belirli bazı boyutların mutlaka algılanması bence başlı başına önemlidir: Alınan kararların olumsuzluğu ve koşullara bağlılığı, üstü örtülen potansiyeller, dengesiz aporiler, toplumsallaşma biçimleri ve hepsinden önce insanî ufuk. Jenosit türünden olaylar, bakış açılarının temelden değişmesini zorunlu kılarlar. Direniş, savunma ve sınırlayıcı anlamda meşru müdafaa hakkı varsa da, kendi vatandaşı olan azınlıkların organize bir şekilde öldürülmesi hakkı asla mevcut değildir. Bu ikincisi, aksine kompleks bir tarih karşısında savaşlarda dışarıya, şiddette de içeri kaçan rejimlerin imzasıdır. Bu rejimler mantıken sorumluluk üstlenmeyi reddederler, aldıkları kararların alternatifsizliğinde ısrar ederler ve tarihi belirli davranışları zorunlu kılan üstün bir güç olarak tasvir etmeye eğilim gösterirler. Tarihçiler ise insanın içinde bulunduğu koşulları ve buna bağlı olarak tarih karşısındaki sorumlulukları araştırma görevine ve şansına sahiptir.

Milli kurtuluş tarihleri alternatif senaryolara ve farklılıklara izin vermezler. 1990'lı yılların sonunda Türkiye'de *misak-ı milli* içinde merkezîyetçi üniter devlete – örneğin federal – alternatifler sunmak bir skandal anlamına geliyordu. On yıl sonra ise durum artık böyle değil, çünkü bu arada Kürt sorununun yüksek maliyeti üzerine de kafa yorulmaya başlandı. “Egemenlik” de artık genelleştirici bir kutsal kavram değil. Hasarsız, sapasağlam egemenlik, gerçekten de İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve onlardan türemiş olan Kemalistlerin ana hedefiydi. Her ikisi de bu hedefe seçkinler temelinde yol alıyorlardı; demokrasi anlamında bir egemenlik onların meselesi değildi. Bundan ötürü Türkiye Cumhuriyeti halk egemenliğinin demokrasi ve hukuk devleti yönüne uzun süre yabancı kaldı, ki bu da 1910'lu yıllarda bir “Osmanlı hukuk devleti”⁹ formunda köklü bir şekilde ıskalanan barış fırsatıyla yakından ilgiliydi.

Iskalanmış Barış ve Türkiye Cumhuriyeti

On yıllık bir dönem içerisinde ortaya çıkan kalın *Iskalanmış Barış* kitabı, 2000 yılında Almanca ve 2005 yılında Türkçe olarak yayınlandı. [Protestan] Misyon kaynaklarının tercih edilmiş olması, Türkiye'de pek çok okur için cüretkâr konuya ek olarak gelen yeni bir

⁹ Krş. M. Ş. Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press 2008, 108.

cüretkârlık anlamına geliyor olmalıydı. Ancak tam da bu kaynaklar, yapılmak istenen araştırmaya diğerlerinden daha fazla ışık tutacak nitelikteydi. “Misyon”un Sultan Abdülhamit’ten bu yana, pek çok sonuç çıkartmaya elverişli reflekslere yol açan kırmızı şal işlevi görmesi boşuna değildir. Misyoner olsun ya da olmasın, barışçıl “farklıların” öldürülmesi Türkiye’nin güncel bir sorunu olmaya devam etmektedir.¹⁰ Hrant Dink bir Ermeni’ydi. Aynı zamanda *Iskalanmış Barış*’ın faydalandığı kaynaklarından biri olan Yakın Doğu Misyonu’nun bir ürünü olan bir Ermeni-Protestan yetimhanesinde büyümüştü. Hrant Dink, Anadolu’nun psikolojik ve tarihsel derinlik katmanlarından, aralarında tarihçilerin de bulunduğu çok sayıda yurttaşın tam yüreğine hitap ediyordu. Onun “farklı” kimliği, son derece hassas insanlığıyla sentezi bir mucize yaratmıştı. Bu mucize tarihsel olarak Abdülhamit’in İslamcılığına, milli devletin kuruluşundaki Türkçülüğe ve “derin devlet”e hapsolmuş olan geleneksel agresif korkuların aşılmasını sağlamıştı. Dink’in 2007 yılındaki katli kalıcı bir sarsıntıya, bir “kutsal ciddiyetin” uyanmasına neden oldu.¹¹ Reşit olmayan bir kimse tarafından işlenmiş olmasına rağmen, birbirini doğrulayan araştırmalar cinayetinin sorumluluğunun derin devlet aktörleri olduğunu ortaya koyuyor.

“Dikenlerine” rağmen kitabın birkaç Türkçe baskısının okunması, incelenmesi, araştırma ve değerlendirmelerde kullanılması *Iskalanmış Barış* okurlarının hakkını teslim etmeyi gerektiriyor. *Iskalanmış Barış*’ın ele aldığı bazı konulara dair tartışmalar bugün eskiye göre çok daha açık ve üst seviyede yürütülüyor. Araştırmalar da ilerlemiş durumda. Belli bir dereceye kadar tarihin kapsamlı bir şekilde yeniden gözden geçirilmesine başlandı. Bunun üzerine hem yeni durumlar oluşturulabilir, hem de yeni bir anayasaya uzanan bir süreç inşa edilebilir. Aynı anda bir değişim havası ve uzun bir süreden bu yana unutulmuş olan toplumsal huzur belirtileri de ortaya çıkmaya başladı; siyaset de geç Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde heba edilmiş olan kaynakları yeniden değerlendirmeye çalışıyor; gayrimüslim gruplar dahil olmak üzere, dışarıya ve içeriye doğru çeşitliliğin ve komşuluğun değerini gözle görülür bir şekilde yükseltiyor. Sürdürülmesi mümkün olmayan dil kullanımlarını düzeltmeye ve tarihsel sorumluluğu ciddiye almaya çalışıyor. Örneğin başbakan kısa bir süre önce 1937/38 Dersim katliamından artık bir medenileştirme misyonu olarak değil, açık sözlülükle bir katliam olarak söz etti. Cumhurbaşkanı da Diyarbakır’a yaptığı bir ziyarette “dillerimizden biri” demek suretiyle Kürtçeyi onurlandırmıştı. Bunun

¹⁰ Krş. Avrupa İstikrar Girişimi’nin Ocak 2011 tarihli raporu, *Murder in Anatolia. Christian missionaries and Turkish ultranationalism*, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_124.pdf, 14.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

¹¹ Krş. Oktay Özel, *Dün sancısı. Türkiye’de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009, 163 vd.

yanı sıra 1980 ve 1960 darbelerinin kurbanlarının tazmin edilmesi de gündeme geldi.¹²

Bu yeni değerlendirmeler sağlam ve derinlere kök salmış mıdır? Bu konuda olumlu işaretler olduğu gibi, aksi yönü gösterenler de var. Dink'in öldürülmesi ve cinayet emrini verenlerin yakalanmaması ve cezalandırılmaması aksi yönde bir örnek. Derin devlet adı verilen ve onlarca yıldır temizlenmemiş olan Augias ahır¹³ hâlâ temizlenmeyi bekliyor; kurbanlarının pek çoğu henüz mezarlarından çıkarılmadı ve usulüne uygun bir şekilde gömülmedi. Fazlasıyla aşikâr bir bağ, kitlesel cinayetlerin sorumluluğunu üstlenmeyi onlarca yıldır reddeden bir devleti ve yakın tarihte ve en yakın tarihte işlenen çok sayıda siyasi cinayetin aydınlatılmasında ve cezai takibatında neredeyse tümüyle kudretsiz kalmış olan bir hukuk sistemini bağlıyor. Bu noktada bir kez daha 1895 sonbaharında Çarlık Rusyasındaki Yahudi pogromlarından daha fazla kurban alan, ancak tümüyle cezasız bırakılan kitlesel cinayetleri hatırlamak gerekir. Bu cinayetler Türkiye'nin gelecek kuşakları için bir lanete dönüşmüştür. Kendilerini yeniden üreten etnik-dinsel temelli siyasi cinayetler bir lanet veya utanç kaynağı değil midir?

Son on yılda kazanılan yeni ekonomik, kültürel ve siyasi güç kendine yönelmek anlamında içe dönük olarak da kullanılamaz mı? Cumhuriyet özeleştirici dikenleri taşıyan uyarı anıtlarını, abideleri ve müzeleri, alçakgönüllülükle ve kendi arzusuyla ne zaman dikecek? “Mağluplara”, yani soykırım kurbanlarına yukarıdan değil de adalet isteğinden kaynaklanan, silahsızlandırıcı bir cömertlikle ne zaman yaklaşıacak? Anadolu’da gerçekten olması gerektiği gibi “farklı” olanların da kesin bir şekilde dahil edileceği bir cumhuriyet vatandaşlığı tanımını ne zaman yapacak? Cumhuriyet kendi tarihini onlarca yıl boyunca agresif bir şekilde değiştirdi ve sınırlandırdı, ancak silmeyi istediği izleri ortadan kaldıramadı. Bunu yapmayı asla başaramayacak. Artık bu izleri büyük bir özenle ortaya çıkarmak ve üzerinde yeniden çalışmaya geçecek karşılıklı etkileşimlere bağlamak zorunda. İnkâr söylemlerinden – törpülenmiş yeni şeklinde de - paradigmatik bir şekilde vazgeçmediği müddetçe, güven kazanma ödülüne ulaşması mümkün olmayacak.¹⁴

Bu nedenle 2011 yılında soru şudur: Genel değişim havası içinde kendine dönmeye ve henüz araştırılmamış bu yeni alana sağlam bir şekilde adım atmaya cesaret eden yeni toplumsal özgüven nerede? Siyasetçilerin tarihsel yıldönümlerini akıllıca kullanmaları ve örneğin başarısız bir sefere ve onun yıkıcı sonuçlarına dair gerçek düşüncelerini açıkça dile getirmeleri siyasi aklın geç olsa da önemli bir zaferi olacaktır. Son Sarıkamış felaketi

¹² TRT Türk 19. 1. 2011.

¹³ Mitolojiye atıfla; olağanüstü pis, zorlu... - e.n.

¹⁴ Krş. Seyhan Bayraktar, *Politik und Erinnerung: der Diskurs über den Armeniermord in der Türkei zwischen Nationalismus und Europäisierung*, Bielefeld: transkripsiyon, 2010.

anmasında bu yapılmadı. Yine ulusal-dinsel atalar ve kahramanların kutsanması ön plana çıktı.¹⁵ Bunun yanı sıra inatçılık ve anlayışsızlıkla yer isimleri Türkçeleştirilmeye devam ediliyor; iyi birer örnek teşkil ettikleri iddia edilemeyecek devlet görevlileri adına dikilen anıtlar ve kitle katillerinin isimlerinin verildiği cadde levhaları yerli yerinde duruyor; kültür hazinelerinin (örneğin Urfa Ermeni Katedrali ve hemen yanında bugün seçkin bir otel olan Vartabed Evi) ise varlığı bile bilinmiyor. Burada mesele din midir? – Vahiy dinleri tarihe şüpheyile yaklaşır, bundan ötürü, teolojik dille konuşmak gerekirse, insanî utanç ve pişmanlık olmadan tanrı korkusu abestir, Osmanlı tarihine ve sözde kutsal dine başvurmak ise gericilik.

Yaralı nokta

Kim bir tarihçi olarak ıskalanan barıştan, kaybedilen gelecekte ve geç Osmanlı dönemindeki birlikte yaşamın çektiği acılardan söz edecek olursa, en önemli yeri hazindir ki Ermenilere ayırmak durumundadır. Bu, ciddi tarihçiler arasında sınırları aşan bir mutabakattır. Küçük Asya Ermenilerinin geleceği, Balkan Hıristiyanlarının aksine, bağımsız bir milli devlet fikri pek çok Ermeni'ye gerçekçi bir perspektif sunmadığından, geç Osmanlı devletinin reformize edilip edilmemesine bağlıydı ve bu imkanla birlikte yok olup gitti. Ermeniler, geç Osmanlı dönemi Anadolu'sunun insan manzarasında ne dinsel, ne de dilsel bir çoğunluğa aittiler. Yine de ortalamanın üstünde, modern bir eğitim, kültür ve ekonomi dinamizmiyle temayüz ediyorlardı. Bu özellikleri onların 19. yüzyıl küreselleşmesine katılmalarını sağlayarak, komşularının sosyal kıskançlığını ve siyasi seçkinlerin bir kısmının şüpheciliğini üzerlerine çekmelerine neden oldu.

Bir “güçlüler hukuku” oksimoronunun karşısında, sadece iyi uzlaşmaların uzun vadede bir işe yarayabileceğine dair o eski tecrübe durur. Bunun ıskalandığı, keyfi yolların izlendiği ve başkalarının kurban edildiği bir yerde, çok uzun bir süre boyunca yüksek bir sembolik bedelin, bir tür gayri resmi borcun ödenmesi gerekecektir. Uzlaşma ile güçleri dengeleyen, zayıfları koruyan, etkin denetimler öngören, bütün taraflar için bağlayıcı olan hukuk dışında galip ve mağlup tanımayan, sözleşme esaslı gelecek tasarımlarını kast ediyorum. 8 Şubat 1914 tarihli Osmanlı-Rus Doğu Vilayetleri Reform Planı, tarihçi Roderic H. Davison ve *Iskalanmış Barış* tarafından, en azından yaklaşım olarak, bu ender tasarımlar kategorisine

¹⁵ <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1076072&title=erdogan-sarikamis-kardesligimizin-sarsilmaz-abidesi>, 10.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

dahil edilmektedir. Bu plan her ne kadar sonradan ortaya çıkacak olan *Belle Epoque*'un (Güzel Dönem – ç.n.) pek de güven vermeyen diplomatik ikliminin ağırlığını taşıyorsa da, Sultan II. Abdülhamit ile Avrupa diplomasisinin sapmış olduğu Osmanlı-Ermeni çıkmaz sokağından somut bir çıkış yolu öneriyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun dostu ve Rusya karşıtı ittifakın üyesi olan Almanya ile Rusya arasında alışılmadık şekilde güven verici bir iş birliği sağlamak suretiyle *Belle Epoque*'un o tehlikeli ittifak mantığını da parçalamıştı.

Geri dönüp bakıldığında, bu plan en azından kabul edilebilir bir barış imkânına şahadet etmenin kıymetini taşır. Uzun yıllardır sürdürülen karşıt propagandanın ardından resmi Almanya 1913 yılında Ermenilerin içinde bulunduğu tehlikeyi kabul etti, bundan ötürü Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin öngördüğü reform zorunluluğunu olumladı ve planı destekledi. Bu plan Tanzimat'ın öngördüğü, Jön Türk Devrimi'nin tekrar ele aldığı ve 2. Meşrutiyet Dönemi'nin 1913 Jön Türk diktatörlüğüne kadar süren sarsıntılı gelişmelerinin üzerini örttüğü bir Osmanlı hukuk devleti hedefini yeniden hayata geçiriyordu. Ancak Almanya Büyükelçisi Wangenheim 1913 sonlarında Jön Türk gazetelerinin reform meselesine dair yükselttiği öfkeli sesleri, “Doğu Anadolu reform programının tarafsız ve harfi harfine uygulanması durumunda, Osmanlı yumruğunun Ermeni kafasına mağlup olacağını”¹⁶ yazmak suretiyle not ediyordu.

Tanzimat çerçevesinde, hepsi olmamakla birlikte bazı Osmanlı aktörleri eşitlikçi bir çoğulculuktan söz etmişti. Bu aktörler, yüzlerini eşit haklara sahip çok dilli ve çok dinli, (etnik) dinsel cemaatlerin teritoryal özerklik haklarını da kapsayan bir birlikte yaşamı güvence altına alan bir Osmanlı hukuk devletine doğru dönmüşlerdi. Bu bağlamda 1856 Islahat Fermanı, 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ve 1876 Kanun-i Esasi'si sayılabilir. Bu reformlarda, her ne kadar baskı altında gerçekleşmiş olsa da, Batı'nın kazanımlarının geç Osmanlı devleti tarafından bağımsız olarak kabul edilmesi söz konusudur. Geç Osmanlı devleti, yeniçağ boyunca dinsel ve dinsel olarak geniş ölçüde homojenleşmiş olan 19. yüzyıl milli Avrupa devletlerinden ciddi şekilde ayrılıyordu, hatta geriye dönük bakıldığında bazı noktalarda avangart bir görünüme sahipti.

Reform devletinin en fazla yatırım yaptığı Balkanlar'daki savaşlar ve kayıplar, Tanzimat ilkelerini suçlu duruma düşürüyordu. Buna bir de yerel efendilerin ve reform karşıtlarının kısmen kendi konumlarını güçlendirmekte kullandıkları muazzam bir muhacir sorunu eklenmekteydi.¹⁷ Müslüman emperyal seçkinler, Sultan Abdülhamit döneminde yeni

¹⁶ İstanbul büyükelçisinden (Wangenheim) şansölyeye (Bethmann Hollweg) rapor, 23.11.1913, PA-AA/R14082/MF7105/74-84. Krş. “Germany and the Armenian genocide of 1915-17”, *The Routledge History of the Holocaust* içinde, 30-44, burada 32.

¹⁷ Krş. Oktay Özel, “Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey

bir Müslüman-Osmanlı milliyetçiliği anlamında İslamcılıktan yana tavır almaya başlamışlardı. Bilhassa 1878 Berlin Konferansı'nın Balkanların büyük kısmının eşitlikçi çoğulculukla pek az ilgisi olacak şekilde etnik milliyetçi düzen tasavvurlarıyla imparatorluktan ayrılmasıyla sonuçlanmasının ardından, Tanzimat hedefleri bu seçkinlerin gözüne artık uygulanamaz ve hayalî görünüyordu. Bu seçkinler arasındaki radikal güçler, genellikle olay yerindeki camilerde daha önce sözü edilen 1895 sonbaharı pogromlarını örgütlediler. Birkaç haftalık bir süre zarfında on binlerce Ermeni erkeği yalın kılıç öldürüldü ve muazzam bir mülkiyet transferi gerçekleşti. Yeni İslamcılık, bu kitlesel cinayetler ve zorla ihtidaya bağı oranında büyük bir suçun altına girmiş bulunuyordu.¹⁸

1907 yılında Jön Türkler ile Ermeni siyasetçiler arasında başlayan ittifak, birlikte örgütledikleri 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra propagandasını yaptıkları eşitlikçi, çok milletli bir hukuk devleti hedefine sahipti. Bu hedefin turnusol kâğıdı ve püf noktası, diğerlerinin yanı sıra 1895 yılında gasp edilen arazileri Ermeni köylülere geri vermek, dolayısıyla Müslüman, yani yerel Kürt beylerini kanun namına durdurmaktı (ancak hukuk aygıtının zayıflığından ötürü bu yargı yoluyla değil, idari yolla yapılacaktı). Ancak bu sınav çeşitli sebepler yüzünden başarılı olamadı. Bu toprak meselesinden yoğun bir şekilde etkilenmiş olan Erzurum vilayetinde 1909-1911 yılları arasında vali olarak görev yapan Celâl Bey'e göre, devlet bu konuya gereken gayretle yaklaşmamıştı. O ve *Tanin*'de çalışan gazeteci Ahmet Reşit gibi bazı başkaları, vilayetlerde yaşayan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet devletine, daha önce Tanzimat'ın reform devletine olduğu gibi, sıklıkla Müslüman komşularından daha olumlu yaklaştıklarını tespit ediyorlardı. Çünkü toplumun daha zayıf yerel halkası olarak iyi işleyen bir hukuk devletine daha fazla muhtaçtılar.¹⁹ Ortalamanın üstündeki eğitim ve örgütlenme olanaklarıyla, misyonerler ve diplomatlar gibi yabancı aktörlerle de temas halinde, devletin kendilerine sağladığı haklar hakkında bilgi sahibiydiler ve bunları kullanmak da istiyorlardı –modern öncesi bir imtiyazlılık düşüncesiyle yetişmiş olan komşularının sözcülerinin ve devletteki çok sayıdaki gücün bundan hiç hoşlanmamasına rağmen. Onların gözünde Ermeniler Berlin Konferansı'ndan bu yana yurt dışından yönetilen anti-Osmanlı ve

(1878–1908)", *Middle Eastern Studies* 46-4 (2010), 477 – 496.

¹⁸ Krş. Selim Deringil "The Armenian Question Is Finally Closed": Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897": *Comparative Studies in Society and History* 2009; 51(2) içinde: 344–371. Yazarın 1990'lı yıllarda yayınladığı ve yaralı nokta bakımından oldukça çekinceli yayınlarından bu açık sözlü makalesine doğru izlediği yol oldukça açıklayıcıdır.

¹⁹ Celâl Bey, "Ermeni vakayi'i, esbâb ve tesirati", 6., 8. ve 9. Rebiülevvel 1919 tarihli Vakıt, transkripsiyonu 30 Temmuz 2010 tarihli Agos'ta bulunmaktadır; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, Yay. Mehmed Ç. Börekçi, Ankara: TTK, 1999: 185-187; Ohannes Kılıçdağı, *The bourgeois transformation and Ottomanism among Anatolian Armenians after the 1908 revolution*, master tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005; Hans-Lukas Kieser, "Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915)": *Etudes rurales* Nr. 186 içinde, Ocak 2011.

anti-İslam bir komplonun parçasıydılar.²⁰

Ermeni Taşnaksütyun Partisi 1912 yazında devrimci “kardeşleriyle” - birbirlerine bu şekilde hitap ediyorlardı – ittifakını hayal kırıklığıyla sona erdirirken, başta Osmanlı mebusu, yazar ve hukukçu Krikor Zohrab olmak üzere Ermeni temsilciler hemen aynı yıl içinde uluslararası diplomasiye başvuruyorlardı. Bunun anlamı, Ermeni ortaklar bir yandan Berlin Anlaşması’nın imzacı devletlerini devreye sokarken, mevcut işaretlere ve akılcılığa uygun olarak bir Osmanlı reform ve hukuk devleti hedefini korumaya devam ediyorlardı. Ancak aynı şeyi 1912/13 Balkan Savaşları nedeniyle dehşete kapılmış olan Jön Türk ortakları için söylemek mümkün değildi. Jön Türkler, karşı hamle olarak, Ege kıyılarında Hıristiyanlara yönelik ilk tehcir hareketlerini örgütlerken, Doğu Vilayetleri’nde Abdülhamit’in aşiret liderleriyle olan ittifakını ve Abdülhamit’in harekete geçirdiği İslamcı güçleri yeniden canlandırdılar. Bu faaliyetleri yeni Türkçülük ideolojisinden ve Birinci Balkan Savaşı’nın intikamı düşüncesinden besleniyordu.²¹ İTC kurucularından, dönemin Karesi mutasarrıfı ve sonrasının Diyarbakır valisi Dr. Reşid’in Hıristiyan karşıtı radikalleşmesi bu bağlamda oldukça aydınlatıcıdır.²² Jön Türklerle ve İstanbul’daki Alman diplomasisine yakın duran sosyalist Alexander Parvus-Helphand’ın ifadesiyle, devlet ilerici Ermeni güçleriyle dürüst bir işbirliği içine girmektense, Kürt aşiret liderlerini silahlandırmayı ve işledikleri suçları cezasız bırakmayı tercih etmişti. “Çünkü hükümet Müslüman olmaları hasebiyle Kürtleri devleti taşıyan unsurlardan biri olarak değerlendiriyordu.”²³ Sallantıdaki hükümet bu esnada Ruslarla işbirliği yapma tehdidi savuran ve hükümetin her türlü ceza takibatından ve Ermeni mülklerini geri alma taleplerinden vazgeçmesini isteyen nüfuzlu Kürt liderlerinin baskısı altında bulunuyordu.²⁴

Ermenilerle Jön Türkler arasında 1912 yazından dünya savaşının ilk yılına kadar aralıklara hâlâ devam eden işbirliğine dair ayrıntılı tarihsel ve biyografik araştırmalara halen

²⁰ Krş. Jelle Verheij, *Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895*: Joost Jongerden & Jelle Verheij, *Diyarbakir. Social relations in an Ottoman province, 1870-1915 içinde*. Leiden: Brill (muhtemelen 2011’de yayımlanacak), bilhassa Diyarbakır’daki bir Ermeni karşıtı komite tarafından padişaha hitaben kaleme alınmış olan 4 Kasım 1895 tarihli yazı etrafında dönen tartışma.

²¹ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletisim, 2008, 191-225.

²² Krş. “Dr Mehmed Reshid (1873-1919): A political doctor” başlıklı yazım, H. Kieser ve Dominik J. Schaller (Yay.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, Zürih: Chronos, 2002, 245-80.

²³ Parvus, “Armenische Wirren”, 8 Ocak 1913, Eduard Bernstein Papers, G 354, International Institute of Social History, Amsterdam.

²⁴ Klein, Janet, *Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914*, doktora tezi. University of Princeton, Princeton 2002: 260.

ihtiyaç vardır.²⁵ Ancak şunu biliyoruz ki, Jön Türk Komitesi'nin lider üyeleri Ermeni ortaklarının aksine Rusya'ya karşı dünya savaşına katılmayı istiyorlardı. Yeni araştırmalar sayesinde, Türk çevrelerinde Enver Paşa gibi bireylerin ötesine uzanan güçlü, sosyal-Darwinist temelli bir savaş arzusunun bulunduğunu biliyoruz. Savaş çok kimseye bir kurtuluş yolu olarak görünüyordu.²⁶ Bir anda devletin – hukuk devleti olsun ya da olmasın, yabancıların karışmadığı güçlü bir devlet - egemenliği hedefini gerçekleştirmenin tek imkânı olarak değerlendirilmeye başlamıştı savaş. Düyun-u Umumiye'nin, kapitülasyonların ve yabancı ülkelerin iştirakiyle kısa bir süre önce imzalanmış bulunan reform planı da dahil olmak üzere her türlü reform düzenlenmesinin kaldırılması da buna bağlıydı. Avusturya askeri ataşesi ve harp nazırı Enver Paşa'nın arkadaşı General Pomiankowski'ye göre, yukarıda sayılan hususların ve Ermeni meselesinin ortadan kaldırılması, Jön Türk rejimi üzerinde Üçlü İttifak'ın yanında dünya savaşına girmesi için “önemli ölçüde baskı” yapan bir etki oluşturuyordu.²⁷ Kaçınılmaz savaş söylemi ise dönemin Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da ana motif halini almıştı.²⁸ Savaşa katılım hem Osmanlı hem de başkaları için beklenmedik bir yıkıcılıktaydı, ancak aynı derecede de hesaplıydı.

Yumrukla verilen cevap

Rejim (hükümet ve Jön Türk Merkez Komitesi) kendi egemenlik tasavvurları adına, geç-Osmanlı dönemi modern hukuk devleti hedefi de dahil olmak üzere, hem uluslararası hem de Osmanlı hukuk kavramlarının tümünü ortadan kaldırmaya hazırdı. Bunu gerçekleştirmek için uygun anı, yani *Belle Epoque* diplomasisinin krizini değerlendirdi. Bir Osmanlı-Alman savaş ittifakı için yaptığı baskı haricinde, rejimin bu kriz üzerinde doğrudan etkisi yoktu. Silahlı tarafsızlığı ise asla geçerli bir seçenek olarak görmüyordu.²⁹ Enver'in 1914 sonlarında Sarıkamış'taki Kafkas seferi felaketini, geleceğe dair erken bir uyarı olarak okumak

²⁵ Krş. Dikran M. Kaligian, *Armenian organization and ideology under Ottoman rule: 1908-1914*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2009, Ali Suat Ürgüplü, “An Ittihadist with a Difference: Mustafa Hayri Efendi and his Career”, Paper, Zürih Üniversitesi'ndeki *Turkey 1908–1914: biographical approaches*, başlıklı ve 13 Kasım 2008 tarihli toplantıda aktarılmıştır.

²⁶ Krş. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914–1918). Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim, 2004; Mustafa Aksakal, *The Ottoman road to war in 1914: the Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

²⁷ Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürih: Amalthea-Verlag, 1928, 162-63.

²⁸ Krş. Holger Afflerbach ve David Stevenson (Yay.), *An improbable war: the outbreak of World War I and European political culture before 1914*, New York: Berghahn Books, 2007.

²⁹ Krş. Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, 4.

mümkündü. Ancak rejim bu noktada durmak yerine, işleri çığırından çıkartacak başka adımlar attı. Önce Kuzey İran'da benzer şekilde başarısız olan bir operasyon yaptı, ardından da Doğu Vilayetleri'ndeki Hıristiyanların tehcirini ve katlini örgütledi; Trakya da dahil olmak üzere, Küçük Asya'nın tamamında Ermeni varlığının imhası buna doğrudan bağlantılıydı. "Ermeni tehciri bir felaket olacaktı ve Osmanlı yetkilileri emri verdikleri andan beri bunu biliyorlardı", bu bağlamda söylenebileceklerin asgarisidir.³⁰ Profesyonel tarih yazımı, Ermeni katliamı gibi büyük bir olayı, aynı bağlamda Küçük Asya'nın demografik ve ekonomik olarak zorla Türkleştirilmesini, bununla birlikte de lider zihinlerde çok erken dönemlerde somutlaşmış, sonunda da genellikle kaotik ve tepkisel olarak ortaya çıkmış, ancak 1915-17 yıllarında bir bütün olarak etkili ve hedefe yönelik olarak uygulanmış olan fikirlerin izlediği uzun merhaleleri, bazı öncüler haricinde ancak 20. yüzyılın sonunda ayrıntılı olarak araştırmaya başladı. O dönemde yaşayan bilgi sahibi pek çok kişi için burada insanlığa karşı işlenmiş bir suç söz konusuydu ve en üst düzey Osmanlı makam sahipleri de Ermenilere karşı yapılan bu canice muameleyle kendi devlet ve milletlerinin onurunun lekелendiğini düşünüyorlardı. Bunu en açık şekilde Vehip Paşa ifade eder.³¹

Türk millî devleti, bunu ikrar etmeksizin, bu savaş iç siyasetinin hasilâsı üzerine inşa edildi. Jön Türk rejiminin teritoryal savaş hedefleri 1914 yılında henüz belirsizdi. İmparatorluk siyasetinde, Anadolu merkezli Türk etno-milliyetçiliği ile yayılmacı Pantürkizm arasında gidip gelen Türkçülüğün kudretli ideolojik sicili kendisini belli etmekteydi. Bu sicil, eğitimli genç seçkinlerin siyasi düşüncelerine son derece parlak, o zamanlar için aşırı modern olan ırkçı unsuru dahil etmişti. Aralarında Balkanlardan gelen pek çok muhacirin de bulunduğu bu eğitimli genç seçkinler, kaybedilen Birinci Balkan Savaşı'ndan bu yana Anadolu'dan "Türk yurdu" diye söz ediyorlardı. Kulüplerinde ve yazılarında, üzerinde yeni Balkan devletlerinden daha radikal bir şekilde bir "Türk milleti" inşa edecekleri sosyal, ekonomik ve eğitimsel bir devrimin çağrısını yapıyorlardı.³²

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra bu Türkçülerden biri,

³⁰ Kaiser, Hilmar, "Regional resistance to central government policies: Ahmed Djemal Pasha, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915", *Journal of Genocide Research*, 12: 3 (2010), 184.

³¹ Alıntı Raymond Kévorkian, "Facing responsibility for the Armenian genocide? At the roots of a discourse that legitimizes mass violence", H. Kieser (Yay.), *Turkey beyond nationalism*, London: I.B. Tauris, 2006 içinde, 119-20. Krş. ayrıca Cemal Paşa'nın şansölyeye gönderdiği açıklama PA-AA/R14087, Max von Oppenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 29 Ağustos 1915, çevrimiçi olarak www.armenocide.de sitesinde, aktaran Kaiser, "Regional resistance", 192. Devletin icraatını kendi içinden, kendi hukuk diliyle tasvir etmek, hem de bunu İstanbul'un savaş sonrası mahkemelerinin aynasında değil de, doğrudan kendisiyle tartışarak yapabilmek için savaş rejimini izlediği siyaseti, örneğin Osmanlı hukukunu uygulaması veya ihlali bakımından incelemek, araştırma yapmayı özendirir.

³² Kieser, *Türklüğün İhtida*, 250-51.

milliyetçilerin en önemli dergisi *Türk Yurdu*'nda "... ve artık yeni Türkiye'nin temelleri kurulurken bütün ilim, bütün hakikat süngünün ucunda parlıyordu ve Türk kavmi safsata ve hezeyana mantıkla değil, yumrukla cevap verecekti, verdi. Artık biz bizyiz. [...] Türk Ocağı'nın sevindiğini görmek isteyen gözler sevindi, yıkıldığını dileyen vücutlar yıkıldı ve ocak parladı"³³ diye yazıyordu mutlulukla. Bu satırlar "milli kurtuluşa" dairdi. Aynı zamanda radikal bir Türkçülüğü, çağın sosyal-Darwinist ruhunu, ırkçı anlamda "arı" bir toplumu teneffüs ediyor ve bu amaçla uygulanmış olan kitlesel şiddeti olumluyorlardı. Türkçülüğün bu özelliği eğitim azmi, halk eğitiminin ve sanayileşmenin olumlanması, temel hukukî ve sosyal reformların yapılması gibi aslında kendisinin de taşıdığı kurucu modern unsurları gölgeliyordu. Pantürkizm'in ve dünya savaşının tahrip edici yanlış yoluna sapılmamış, disiplinli bir şekilde Anadolu'da bir hukuk devleti hedefine öncelik verilmiş olsaydı, bu unsurlar çok daha kurucu bir rol oynayabilirdi. Bunun yanı sıra, gayrimüslim komşuların ve "Türk yurdu"ndaki binlerce yıllık mevcudiyetlerinin bu kadar gaddarca son bulmasını yabancılara ve kendilerine itiraf etmek istemediklerinden, kocaman yalanlar genç cumhuriyetin kuruluş tartışmalarına sızmaya başlamıştı. Devletin saygıdeğer kurucusunun 1930'lu yıllarda Türk Tarih Tezi için gösterdiği hararetleli gayretler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü bu tez Küçük Asya'nın binlerce yıldan bu yana Türkler tarafından iskân edildiğini öne sürüyor, imha edilen toplulukların çok daha eski, gerçek mevcudiyetlerini gizliyor veya ufaltıyor, Türklüğün dünya uygarlığının beşiği olduğu propagandasını yapıyor, bu suretle de telafi edici bir görev üstlenmiş oluyordu.³⁴

Bir de aksi yönlü düşünelim: Gerçekleştirilebilir bir hedefe doğru yol alabilmesi için, Osmanlı siyasetinin Ağustos 1914 öncesinde ne gibi niteliklere sahip olması gerekirdi? Muhtemelen önce emperyalist devlet gücünün "kurtarılması" (ya da hayali yayılcılığı) ile hukuk devleti ve halk egemenliği arasında bir tercih yapması gerekirdi. Eğer ikinci seçenekte karar kılmış olsalardı, hedefe ulaşmak için kansız bir "sağlıklı küçülmeye" hazır olmaları gerekirdi. İmparatorluğu kurtarmak için savaşa girmek pahasına Almanya'nın yanında yer alma düşüncesinin, verilecek bu temel karardan bir yayılcılık hayaline kaçmak anlamına geldiği ortaya çıkmıştı. Jön Türklerin savaş propagandası Ağustos 1914'ten bu yana gerçeklerle ilgisi olmayan beklentileri körüklüyordu. Bir yandan coşkulu Türkçü ve Pantürkçü kavramları, öte yandan da Alman şarkiyatçılarla işbirliği halinde Panislameci

³³ "... ve artık yeni Türkiye'nin temelleri kurulurken bütün ilim, bütün hakikat süngünün ucunda parlıyordu ve Türk kavmi safsata ve hezeyana mantıkla değil, yumrukla cevap verecekti, verdi. Artık biz bizyiz. [...] Türk Ocağı'nın sevindiğini görmek isteyen gözler sevindi, yıkıldığını dileyen vücutlar yıkıldı ve ocak parladı." Baha Sait, "Türkiye'de Alevi Zümreleri", *Türk Yurdu*, Eylül 1926, Yeni Basım, Ankara: Tutubay, 2001, Cilt 11, 105.

³⁴ Kieser, *Türklük ve ihtida*, 213-28.

kavramları öne çıkartıyordu.³⁵ Böylelikle Anadolu Ermenilerini kendi ülkelerinde önce örtülü, birkaç ay sonra da açıkça ölüm tehdidi altında bulunan yabancılara dönüştürüyordu. İttifak ortağı Almanya ise o dönemde daha kısa bir süre önce kabul ettiği reformların arkasında duracak omurgaya sahip değildi. Anadolu'daki diğer gayri Sünnilerin de bel bağladığı Ermeni reformları umutlarının Ağustos 1914'deki yitiş hızı, Doğu Vilayetleri'ndeki Hıristiyanların aynı aydaki genel seferberlikte bilhassa ağır yaptırımlara uğramalarından ötürü de baş döndürücüydü.

Elbette 1914 yılında *Belle Epoque*'un "Eski Dünya"sı genel olarak büyük bir düşüş içindeydi. Ancak kendilerini ve devletlerini güç siyaseti bakımından dipte gören ve dünya savaşını yükseliş için tek şans sayan aktörler için bir düşüş söz konusu değildi. Sadece Jön Türk liderleri değildi tabii, bu hesapları yapan.

"Eski dünya"nın felaketi

Küresel bir tarih yaklaşımı için 1979 yılında George Kennan tarafından oluşturulan *felaket tohumu* kavramına, Avrupa'nın "ilksel felaketi"ne eleştirel olarak değinmek uygun olacaktır.³⁶ Kennan'ın Birinci Dünya Savaşı için kullandığı bu kavram, tarihçiler tarafından uzun süre yanlış olarak sadece Avrupa'yla sınırlandırıldı. Balkan savaşları ve 1917/18 sonrasında Rusya'da ve Osmanlı dünyasında yaşanan şiddet, doğrudan savaş bağlamında genellikle dikkate alınmadı. Gerçekte ise Birinci Dünya Savaşı ve ona dahil edilen diğer savaşlar Avrupa'nın, Batı Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın "Eski Dünya"sının felaketi idi. Savaş geçmişi yüz yıla dayanan, büyük ölçüde emperyal siyasi tabloyu, en kalıcı şekilde Osmanlı dünyasında olmak üzere altüst etti.

Osmanlı dünyasının ve Rusya'nın yaşadığı büyük felaket, kendi vatandaşlarından oluşan büyük grupların savaştaki iç düşman veya devrim düşmanı olarak ilan edilmesi ve ortadan kaldırılması nedeniyle nitelik olarak Avrupa'nın diğer yerlerinde yaşananlardan daha farklıydı. Batı Avrupa'da savaş esnasında 'dost' ve 'düşman' milli devletler temelinde tanımlanırken, Osmanlı İmparatorluğu ve Sovyet Rusya'daki iktidar sahipleri, kendi vatandaşlarına karşı onları etnik-dinsel veya sınıf aidiyetine göre ayırma tabi tutan cepheler oluşturmuşlardı. Bu, Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yaşayacağı ırk biyolojisi

³⁵ Hanioglu, *Late Ottoman Empire*, 179; Köroğlu, *Türk edebiyatı*, 155-69; Gottfried Hagen, "German heralds of holy war: Orientalists and applied oriental studies", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 24, no. 2 (2004): 149-50; Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar: Kiepenheuer, 1915, 53.

³⁶ George F. Kennan, *The decline of Bismarck's European order: Franco-Russian relations, 1875-1890*, Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1979, 3.

temelindeki tasfiyenin ve daha da büyüyecek felaketin bağlantı halkasıydı. Bu arada nasyonal sosyalistlerin kimin Yahudi olduğuna veya olmadığına dair verdikleri kararın büyük ebeveynlerin dini aidiyetine göre gerçekleştiğini belirtmek gerekir; devletin insanları diğerlerinden ayırmasında ve ölüme göndermesinde kullanılan tek ölçüt, kalıtsal olarak değerlendirilen bir din aidiyetiydi – o ölçüt bu kadar katı bir şekilde ele alınmamakla birlikte, Jön Türk savaş rejiminde de aynı uygulama söz konusuydu.

Savaşın, dünya savaşının ve devrimin yıkıcı bir şekilde birbirine bağlanması bir bütün olarak *felaket tohumlarını* belirlemektedir. Türkiye örneğinde (pan)Türkçü “adalet devrimcileri”³⁷, bir “millet”, bu milletin “millî ekonomisi” ve Pantürkçü bir imparatorluk hayalini de içeren (bundan çok çabuk vazgeçilmiştir) bir devlet için mücadele ediyorlardı. “Millet”i giderek artan oranda sadece Türk-Müslüman kavramıyla ele alıyor ve bu dışlamayı gayrimüslimlere yönelik sınıf mücadelesi sedalarıyla birleştiriyorlardı. Sağdan ve soldan dünyayı değiştirmek isteyen şiddet yanlıları, 20. yüzyılın erken döneminin Eski Dünyası’nda devrim kavramını kullanıyorlardı. Bu potansiyelin hükümetler tarafından ideolojik çukurların her iki yakasında örgütlenebilirliği olmasaydı, ilk topyekûn savaş da mümkün olmazdı.

1910’dan beri dünya savaşı ve dünya devrimi vaaz eden Alexander Parvus Helphand, bunun mükemmel bir örneğidir. Rusya’da büyüyen Helphand, Basel’de aldığı doktorasından sonra sosyalist bir teorisyen ve aktivist olarak vatani kabul ettiği Almanya’da şöhret sahibi oldu. 1910-15 yılları arasında İstanbul’da yaşadı ve savaş için önem taşıyan ürünlerin ticaretini yaparak zengin oldu. Jön Türk ve Türk gazetelerinin daimi yazarı olarak milli iktisat anlayışına ve – Alman sosyalistlerine yönelik yayınlarında da – düşman Rusya imgesine radikal katkılarda bulundu. Parvus dünya savaşının kader olduğunu düşünüyor ve Almanlarla Türklerin birlikte savaşa girmelerinin propagandasını yapıyordu. Alman liderliği Parvus’u kendi çıkarları için kullanabileceği kararına vardı ve 1915 başlarında yaptığı öneriye uygun olarak 1917’de Lenin’in Zürih’ten St. Petersburg’a dönüş yolculuğunu organize etmesine izin verdi. Parvus, dünya savaşını bir dünya devrimi için kullanabileceğine inanıyordu. “Bu nedenle savaşın kendisini taktiğimizin çıkış noktası yapıyorum. Her şeyden önce Çarlığın askeri gücünün [...] devrilmesi gerekiyor. Bunu sağlamak için de Alman Genelkurmayı’nın oluşturduğu kusursuz ordu örgütlenmesini kullanmak lazım” diye yazıyordu Eylül 1915’te. Dünya savaşı ve dünya devrimi azmiyle yanan Parvus, “insanlığın ilerlemesi” için verdiği mücadelede “zayıflara ve acizlere acımay” kendisine yasaklamıştı. İnsanlığın ilerlemesi onun için soyut, kabul edilebilir bir insan imgesinden kopmuş bir kavram olarak kaldı. Parvus sosyalizmi, milliyetçiliği, militarizmi, jeostratejiyi, devrimi ve topyekûn savaşı “dünya

³⁷ Bu kavramsallık için bkz. Kieser ve Schaller, *Völkermord an den Armeniern*, 11-80.

devrimi” hayallerine bağlayan ipleri 1917’ye kadar güçlü bir şekilde çekmeye devam etti – bu Eski Dünya için, özellikle de Almanya için çok uğursuz bir karışımdı.³⁸

Antik Akdeniz Dünyası’ndan kaynaklanan “Eski Dünya” 16. yüzyıldan itibaren en büyük kara devleti olarak güneydoğusuna sahip olan Osmanlı İmparatorluğu ile birbirlerine düşman devletlerin dünyayı ele geçirmeye hazırlandığı, mezheplere bölünmüş bir Avrupa’dan oluşuyordu. Bu yayılma ve Osmanlı-Avrupa diyalektiği 19. yüzyılın sonunda nihaî aşamasına ulaştı. Emperyalizmin kabardığı bu kritik dönemde Eski Dünya bütünleştirici bir siyasi projeden yoksundu. 18. yüzyılın aydınlanmacılığı, insan soyunun birliğine dair aydınlanmacı ütopyaya bağlı kalmak yerine sosyal-Darwinizm’den mustarip olan bir milli devletler çağına açılmıştı. Avrupa, yayılcılığını eşitlikçi küresel hukukla taçlandırmak ve geri çekilmek yerine, 1910’lu yıllarda hayatta kalma savaşına dönüşen bir güç mücadelesinde kendisini parçalıyordu.³⁹ Aynı zamanda yüzlerce yıllık bir diyalektiğin sonu olarak bir reform postülası anlamında barışçıl bir Osmanlı-Avrupa sentezi de gerçekleşmemişti. Yeniçağ Avrupa’sında bir insanlık ve insan hakları özlemi ortaya çıkmış, ancak 1914’te sosyal-Darwinizm mantığına kurban edilmişti.

İçe yönelen bir sosyal-Darwinizm mantığına ise başka hiçbir yerde, başında 1913’ten beri genç adalet devrimcilerinin tek parti diktatörlüğünün bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu kadar radikal bir şekilde kulak verilmemişti. Anlam ve önemini yumuşatmış olsa da, Enver Paşa 10 Ağustos 1915’te konuyu kesin bir dille ifade ediyordu. “Biz kendi iç düşmanlarımızla başa çıkabiliyoruz. Almanya’dakiler ise bunu başaramıyor. Bu nedenle biz onlardan daha güçlüyüz. Bu yüzden hiçbir yabancımanın Ermenilere yardımseverlik göstermesine müsaade edemem.”⁴⁰ Eski Dünya, Birinci Dünya Savaşı’nda çökmekteydi. “Yeni Dünyalar”ın taşıyıcıları, 20. yüzyılın yerle bir olmuş Eski Dünya’sı için de ölçüt oluşturmuş olan projektör ideolojilerdi: ABD’nin liberalizmi ve Sovyet Rusya’nın sosyalizmi. Kemalizm, krizdeki Eski Dünya’nın üçüncü, anti-liberal bir ideolojik yöneliminin bir parçasıydı. Ancak örneğin dış siyasetteki kendini-kısıtlama ve bir “demokrasi özlemi” gibi bunun ötesine işaret eden unsurlara da sahipti. Sonuncusu onlarca yıllık hukuk devleti hedefine ve Ermeni yurttaşlarla birlikte yok olmuş olan halk egemenliğine işaret ediyordu. Ancak Türkçü özü nedeniyle Kemalizm genel bir yönlendirici ideoloji olamadı.

³⁸ Krş. M. Asım Karaömerlioğlu, “Helphand-Parvus and his impact on Turkish intellectual life” *Middle Eastern Studies* 40, 6 (2004) içinde, 145-65 – ancak Parvus’a duyulan belirgin bir hayranlıkla – ile kendi makalem “World War and World Revolution. Alexander Helphand-Parvus in Germany and Turkey”, in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12-2 (İlkbahar 2011), 389-413.

³⁹ Krş. Zürihli tarihçi Samuel Zurlinden’in çağdaş yorumu, *Der Weltkrieg: vorläufige Orientierung von einem schweizerischen Standpunkt aus*, Zürih: Orell Füssli, 1917-1919. Zurlinden dünya savaşını sosyal-Darwinizm arka planında yorumluyordu.

⁴⁰ Aktarıldığı yer *Iskalanmış Barış*, 723.

Yeniçağa ait yüzlerce yıllık gelişmeler, yeni küresel rolleri ortaya çıkarmıştı: Sovyet dünya misyonunun arkasında Rusya'nın evrensel bir mesaj bilinci bulunuyordu. Bu bilinç kendisini 16. yüzyılda Avrupa sapkınlığının ve İslam yayılcılığının karşısında “gerçek” Hıristiyanlığın Ortodoks kalesi, ayrıca 19. yüzyılın başlarında Avrupa'yı Napolyon zulmünden kurtarmanın ifadesi olarak ortaya çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte ABD ilk defa Eski Dünya'nın siyaset sahnesine çıktı. ABD'nin dini ve siyasi seçkinleri, *Belle Epoque* Avrupa'sının aksine, dünyaya barış getirme misyonuna sahip olduklarına inanıyorlardı. Bu misyon bilincinin kaynakları, Avrupa'nın dinî hoşgörüsüzlüğünü arkalarında bırakmış olan 17. yüzyılın göçmen topluluklarına uzanıyordu. 18. yüzyıldan sonra da modern aydınlanmacılıkla bireysel İncil inancının bir sentezini içermekteydi. Bu sentezde tanrının yeryüzündeki krallığına, yani “Milenyum” a uzanacak bir insanlık tarihinin kehanetvarî tarihi bulunuyordu. Seküler ifadeyle bu ütopya küresel ilerleme, demokrasi ve dünya barışı, ayrıca bireysel özgürlük, mutluluk ve insan hakları anlamına geliyordu. Milenyumculuk ve modernliğin⁴¹ bu sentezi, kapitalizm de dahil olmak üzere, siyasi ve ekonomik liberalizmle birlikte 20. yüzyıl Birleşik Devletler Amerika'sının küresel başarısı ve sonuçları bugün de açıkça görülebilen ideolojisini oluşturuyordu.

Milenyumculuk ve modernlikten doğan: Protestan Yakın Doğu Misyonu

İskalanmış Barış geç-Osmanlı döneminde Doğu Vilayetleri'nde yaşanan gelişmelerin maddi nedenlerini olduğu kadar, ideolojik ve dinsel diyalektiğini de araştırmaya çalışmıştır. Bunu yapmak için aralarında Protestan ve Katolik misyonlarının da bulunduğu bir arşiv yelpazesini kullandı. En önemli kaynaklar Amerikan Yakın Doğu Misyonu'nun arşivlerinden alındı. Bu arşivlerin kullanılmasının pek çok nedeni vardı. Bunlar Osmanlı vilayetlerindeki ve kırsal alandaki yaşama çok çeşitli açılardan bakabilen zengin içerikli ve kolay erişilebilen yegâne arşivlerdi. Ayrıca bu kaynaklar genellikle tecrübeli, ülkeyi tanıyan, kısmen kuşaklardır bölgede yaşayan, dil bilen, konuları geniş bir şekilde ve siyasi sansüre uğratmadan aktaran gözlemciler ve aktörler tarafından kaleme alınmış raporlardı. Takdir edileceği üzere Protestan milenyumculuğu ve modernizminden esinlenmiş bir içeridekiler-dışarıdakiler perspektifine sahiptiler ve yine takdir edileceği üzere misyona duydukları inancın ve teveccühün onaylanması beklentisi içinde olan bir topluluğa – ABD'deki cemaat ve dünya Protestanlığı –

⁴¹ Bununla ilgili daha detaylı bilgi için *Nearest east. American millennialism and mission to the Middle East*, Philadelphia, New Jersey: Temple University Press, 2010, 15-33.

hitap ediyorlardı.

İlk denizaşırı Birleşik Devletler Amerika'sı misyonu olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) 1810 yılında Boston'da, Yeni İngiltere'nin doğu kıyılarında genç ABD cumhuriyeti vatandaşları tarafından kuruldu. Bir yandan kendi ülkelerindeki adaletsizliklere – sürmekte olan kölelik, Kızılderililerin sürülmesi, kadınların konumu - eleştirel yaklaşırken, öte yandan küresel geleceğe umutla bakabiliyorlardı. ABD'nin kuruluşundan ve Fransız Devrimi'nden sonraki yakın tarih, onların gözünde daha başka köklü değişiklikler de vaat ediyordu. Bu değişiklikler İncil'in vahyinde müjdelenen İsa'nın modern Barış Krallığı'nın dünya çapında gerçekleşmesini sağlayacaktı. Tarihi olumlu bir şekilde değiştirecek bu gelişmeler insanların güçlü faaliyetlerine ve onları tarafsız hayırseverliğe muktedir kılan bireysel bir inanca bağlıydı. Bilim, teknik, hukuk ve demokratik toplum öğretilerindeki yeni kazanımlar sayesinde, koşullar tarihte görülmedik şekilde uygundu. İnsanlar bu tarih, insanlık ve birey görüşüne kazanılmalı ve gerçekleşmesi ümit edilen küresel gelişmelerin aktörleri haline getirilmeliydi. Bu misyoner öncüler, ütopyik görüşlerle Batı'nın en yeni kazanımlarından esinlenen pragmatik projeleri bir arada götürüyorlardı.

Tümüyle bağımsız bir örgüt olmasına rağmen, ABCFM ve mesajı aslında 18. yüzyıldan beri var olan ve pek çok yeni misyon topluluğunu bünyesinde barındıran gayri resmi bir "Protestan Enternasyonal"ın parçasıydı. Bu misyoner Protestan Enternasyonal aslında "Calvinist Enternasyonal" olarak bilinen, bazı kısımları "Hugenott Enternasyonalı" olarak da adlandırılan erken yakın çağa ait bir ağdan ortaya çıkmıştı.⁴² Kendilerini dünyaya dağılmış ikinci bir İsrail kavmi olarak gören kaçaklar ve mülteciler bu enternasyonalde önemli bir rol oynuyorlardı. Böylelikle resmi Sosyalist Enternasyonal'ın 1889'da kurulmasından uzunca bir süre önce, büyük bir azimle modern bir milenyum ya da küresel barış ve adalet krallığı kurmak isteyen ütopyik eylemcilerin ulus-aşırı bir ağı mevcuttu. Karl Marx'ın diyalektik-materyalist bir tarihin son noktası olan sınıfsız toplum tasavvuru, bir milenyum vahyinin radikal sekülerleştirilmiş versiyonu olarak düşünülebilir. Her iki durumda da ideal hedef sömürü ve yabancılaştırmanın değil, bireysel ve kolektif barışın hüküm sürdüğü ilerici bir topluluktu. Her ikisi de güçlü misyoneri hareketleri olan sosyalizm ve modern milenyumculuk modernizmin en güçlü tarihsel ütopyik evrensel ideolojileri olarak değerlendirilebilirler.

Bu iki ideoloji arasında bazı ortak noktalar olduğu kadar, bazı köklü farklılıklar da görülebilir. Eski Dünya'nın geleneksel aktörlerinden farklı olarak her ikisi de modernizmin

⁴² Krş. Herbert Lüthy, "Protestantismus, Kapitalismus und Barmherzigkeit", *Der Monat* 130-11 (1959): 14-25; Andrew Pettegree, Alistair Duke und Gillian Lewis (Yay.), *Calvinism in Europe, 1540-1620*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994; David E. Lambert, *The Protestant International and the Huguenot Migration to Virginia*, New York: Peter Lang, 2009.

eşiğinde Fransız Devrimi'nin getirdiği değişiklikleri olumluyorlardı. Hatta Marksistler bu devrimi sosyalist bir dünya devrimi için kendi eylemlerinin bir paradigması olarak içselleştirmişlerdi. Onlar kapitalist olarak gördükleri Britanya İmparatorluğu'yla mücadele ederken, Protestan Enternasyonal aynı imparatorluğu kendisine geçici bir eylem alanı sağlayan bir kap olarak görüyordu. Marksistler pek az sanayileşmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak pek az şey yapabilirken, Protestan Yakın Doğu Misyonu *İncil Ülkesi*'nde en başından beri dünyanın en vaadkâr toprak parçasını görmekteydi. Doğu Vilayetleri'nde sadece Ermeni gençliğinin küçük bir kısmı sosyalizme duyarlıydı; onlar da sosyalizmi milliyetçilikle birleştiriyor ve silahlı militanlıkları nedeniyle misyonerlerle anlaşamıyorlardı. Gerçi optimist milenyumculukları çerçevesinde kıyametvarî altüst oluşlar misyonerler için yabancı tasavvurlar değildi, ancak yine de herhangi bir şekilde şiddetten söz etmekten kaçınıyorlardı.

Protestan Yakın Doğu Misyonu'nun temel düşünce ve çabalarından biri, mevcut egemenlik ilişkilerinin yıkıcı, ancak barışçıl bir şekilde altüst edilmesi, ya da yeniden planlanmasıydı. Protestan Amerikan tarihinde yaşanmış olan tecrübeler – mülteci olarak yapılan başlangıçtan, güçlü ve modern bir cumhuriyetin kurulması – inancın ve inşa azminin neler başarabileceğinin bir kanıtı olarak kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. İncil'in modern milenyumcu okunuşuna göre, benzer bir durum parçalanmış, yersiz yurtsuz, varlıklarını kuytularda sürdürmeye devam eden ve dünyaya İncil'i kazandıran Yahudi halkı için de gerçekleşecekti. Yahudi kavmi o çok eski müjdelere uygun olarak milenyum yolunda bir kez daha tarihsel bir aktör ve faktör olacak, üstelik bu İsrail'in Filistin'de yeniden kurulmasıyla gerçekleşecekti. Ancak bu kehanetvarî okuyuşa göre, Yahudilik küresel olarak en güçlü etkiye sahip olan kişiliği, yani Nasıralı İsa'yı her yönüyle ve tümüyle olumlu olarak kendisine mal edinceye kadar, modern bir Yahudi toplumunun yapıcı gücü İncil ülkelerinde harekete geçemeyecekti.⁴³ Bundan ötürü 1819 yılında Boston'dan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkan ilk ABCFM misyonerlerinin dudaklarında “Yahudilerin Filistin'e iadesi ve İsa'ya kavuşması” sloganı vardı. Ancak “Yahudilerin Filistin'e iadesi ve İsa'ya kavuşması” misyonunun somut olarak ne şekilde gerçekleştireceği ve buna ilave olarak Müslüman

⁴³ Rabbinik Yahudiliğin üzerinde yükseldiği ve esas olarak zaman ölçümünün ilk beş yüzyılına ait olan Babil Talmud'u, İncil'in bir karşı anlatımı olarak İsa'yı bir büyücü, kâfir ve bir fahişenin çocuğu olarak karalıyor ve Yahudi liderlerinin Pontus'un direnişine karşın İsa'nın idam edilmesini adil bir şekilde sağlamış olmalarıyla övünüyordu. Uzun bir süre boyunca konuyla ilgisiz ve kötü niyetli olarak ele alınan bu meseleye dair yeni bir temel eser için bkz. Peter Schäfer, *Jesus in the Talmud*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007. *İskalanmış Barış* bağlamında ilgi çekici olan bir başka eski dönem Hıristiyanlık karşıtı propaganda unsuru ise müminlerin ayin için toplandıkları esnada ışıkları söndürmeleri ve zina yapmalarıydı ki, bu tam olarak Alevilere yönelik *mum söndü* ithamına karşılık gelmektedir (Justinus Martyrus'tan aktaran Schäfer, *Jesus*, 100).

çoğunluğun bu cesur ütopya'ya nasıl kazanılacağı belirsizdi. Bu yüzden ABCFM başlangıçtaki *restorasyonizm* düşüncesinden ayrılarak 1830'lu yıllarda Filistin'den Küçük Asya'ya ve Şark Hıristiyanlarının Osmanlı reform devleti çerçevesindeki modern bir *uyaniş* stratejisine döndü. Daha önce yakın tarihte sonunun gelmesini beklediği Tanzimat dönemi Osmanlı devletini bu kez hukuk karşısında eşitlik, demokratikleşme ve din özgürlüğü umuduyla olumlamaktaydı.

Osmanlı devletine bu yeni ve nispeten olumlu yaklaşım, başka sebeplerle birlikte ABCFM'in ABD'de yaşadığı hayal kırıklığıyla ilişkiliydi. ABCFM 1830'lu yıllarda Andrew Jackson yönetiminin çıkardığı *Indian Removal*'a (Kızılderililer için çıkartılan tehcir ve iskan yasası – ç.n.) karşı verdiği kırıntı mücadeleyi kaybetmişti. ABCFM, bundan ötürü, Kızılderililerle beyazlar arasındaki anayasenin ve İncil'in talep ettiği eşitliğin, aynı zamanda da desteklediği karma evliliklerin yakın bir tarihte gerçekleşeceğine dair umudunu yitirmişti.⁴⁴ ABCFM kendi ülkesinde yaşadığı bu ağır hayal kırıklığından sonra dışarıya, bhusus Osmanlı dünyasına yönelik misyonlarına yatırım yapmayı daha fazla arzulamaya ve müjdesinin tohumlarının orada daha iyi yeşermesini umut etmeye başladı. Bundan ötürü ABCFM Tanzimat döneminde Doğu Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın ücra köşelerine kadar istasyonlar kurmaya başladı. Bunları aralarında yenilikçi kız okullarının da bulunduğu okullar, hastaneler, yüksek okulları ve imalathaneler izledi. ABCFM, Ussama Makdisi'nin tabiriyle bir geç-Osmanlı "ekümenik hümanizm" adacıklarının oluşmasına katkıda bulundu.⁴⁵ "Bu kolej renk, milliyet, ırk veya din ayrımı olmaksızın tüm sınıflardan ve koşullardan insanlar içindir. Beyaz, siyah veya sarı; Hıristiyan, Yahudi, Müslüman veya dinsiz bir insan bu kuruma girebilir; üç, dört veya sekiz yıl boyunca bu kurumun avantajlarının keyfini çıkarıp, tek bir tanrıya, birden çok tanrıya inanarak veya hiçbir tanrıya inanmayarak buradan çıkabilir. Ancak bizim inandıklarımızın gerçek olduğunu ve bu inancımızın nedenlerini bilmeden bunlardan herhangi birinin bizimle uzun süre devam etmesi imkânsız olacaktır." – diyordu ABCFM tarafından kurulan kolejlerden birinin müdürü 1871 yılında.⁴⁶

Doğu Vilayetleri

⁴⁴ Hans-Lukas Kieser, "Removal of American Indians, destruction of Ottoman Armenians. American missionaries and demographic engineering", *European Journal of Turkish Studies*, 7-2008, <http://ejts.revues.org/index2873.html>.

⁴⁵ Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven. American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*. Ithaca 2007, 13, 187, 211.

⁴⁶ Bugünkü American University of Beirut, <http://www.aub.edu.lb/main/about/Pages/history.aspx>, 5.1.2011 tarihinde incelenmiştir.

Büyük bir bölgenin tarihinden bir kesit olarak *Iskalanmış Barış*, sözü edilen ve başka yeni aktörlerin 1839'dan itibaren Osmanlı Doğu Vilayetleri'ne yayılmasını anlatır. Tanzimat'ın başlangıcında Doğu Vilayetleri'nde hem bu yayılma, hem de yüzlerce yıllık Kürt özerkliklerinin parçalanması söz konusuydu. Modern küreselleşmenin ulus-aşırı aktörleri ilk defa olay yerindeydi. Osmanlı reform devleti eski düzeni parçalıyor, ancak egemenliğini bölgenin tümünü kapsayacak şekilde yerleştiremediği gibi, yerine kendi hukuk sistemini de koyamıyordu. Yine de nispeten liberal yeni hareket alanları oluşturmayı başarmıştı. Bunun ikili sonuçlarından biri bir yandan yeni misyon – ve yeni millet – kurumlarının gelişimi; öte yandan Kürtlerin hayal kırıklığına uğraması, dinler arası ilişkilerin sıkıntıya düşmesi ve nihayetinde “Ermeni sorunu” idi.

Somut olarak Ermeni sorunu 1856 Islahat Fermanı'ndan ve daha da önemlisi 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra Ermenilerle Kürtler arasında bir toprak sorunu olarak ortaya çıktı. Islahat Fermanı ve Arazi Kanunnamesi, devletin bölgedeki zayıf hukuk sistemi nedeniyle adil olarak uygulanamadı ve gerçekleştirilemedi. Her ne kadar birey hakları Islahat Fermanı'nda kısmen formüle edilmişse de, bu hukuksal bir gerçeklikten ziyade – artık kimsenin bilmediğini öne süremeyeceği – sembolik bir ölçüt cetveli anlamıydı. Yerel egemenler herhangi bir zarar görmeden zayıfların mülküne, hatta bazen Ermeni köylerinin bütününe el koyuyorlardı. Ermenilerin hakları, mülkleri ve sıklıkla da hayatları tehdit altındaydı. Ancak giderek daha iyi örgütlenen, kendilerine ait yeni okullar ve hastanelerle donanan Ermeni toplumu, duruma boyun eğerek rıza göstermeye hiç niyetli değildi. Sistemik olarak araştırmalar yapıyor, olumsuz durumları açıklıyor,⁴⁷ merkezî hükümete ulaşıyor ve nihayetinde uluslararası diplomasiye başvuruyordu. Bu – 19. yüzyılda asi olarak algılanan Balkan Hıristiyanlarının ve Rumların aksine millet-i sadıka olarak anılan - Ermeni toplumunun temsilcilerinin sorunlarını dile getirebilmek için hem kendi Osmanlı içi, hem de yeni ulus-aşırı ve uluslararası kanalları kullandıkları anlamına geliyordu. Osmanlı devleti, yeni küresel dinamikleri ve Hıristiyan dayanışmasını ulus-aşırı siyasi ilişkiler olarak kendi lehine kullanan tebaasına büyük bir güvensizlik besliyordu. Çünkü bu durum kontrol edilemediği gibi, tecrübe ufkunun da ötesinde bulunuyordu.

Bunun yanı sıra Ermeni gençliğinin bir kısmı 1878'den sonra, Raffi'nin *Çılgın* (1881)⁴⁸ romanında öz ve etkili bir şekilde ortaya konulduğu üzere militan bir milliyetçiliğin etkisi

⁴⁷ Krş. o dönemde yazılmış raporlar ve yorumları Arsen Yarman: *Palu-Harpur, 1878: Çarsancak Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar bölgeler*, 2 Bde., İstanbul: Derlem, 2010; Poghos Natanean, *Sivas 1877: Sivas marhasalığı ve Sivas vilâyetine bağlı birkaç önemli şehir hakkında rapor (Sivas, Tokat, Amasya, Merzifon)*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008.

⁴⁸ Raffi (Hakob Melik-Hakobian), *The fool: events from the last Russo-Turkish war (1877-78)*, translated by Donald Abcarian, Princeton, N.J.: Gomidas Institute, 2000.

altına girmişti. Gençliğin bu kesimi eylemci seçkinler olarak geleceklerini kendi ellerine almak istiyor ve genellikle sosyalizme yakın duran yer altı partilerinde örgütleniyorlardı. Bu şekilde hem resmî makamları, hem de Ermeni ileri gelenlerini devrimci bir sosyalizmin – Marx’ın Komünist Manifesto’da tehditkâr bir tonla andığı – “hayalet” ile korkutuyorlardı. Bu gençlik isyanı, devrimci bildirimler ve nihayetinde muhtemel Ermeni karşıtı katliamların yabancıların müdahalesinin önünü açacağı yönündeki propaganda, tehlikeliydi. Çünkü devlet erki kolaylıkla hırçınlaşabiliyordu, kendine güvensizdi ve bu türden protestolara karşı ne yapması gerektiğini bilmiyordu. ABCFM temsilcileri ise devrimci gençlerle yaptıkları tartışmalarda, yaşanan tüm olumsuz durumlara rağmen tek gerçekçi perspektifin bir reform devleti için çalışmak ve Berlin Anlaşması’nın 61. Maddesi’nin uygulanmasını barışçıl yöntemlerle talep etmek olduğunu tekrar tekrar vurguluyorlardı. Ancak mağdurların meşru müdafaa haklarına da bir diyecekleri yoktu. Bu genç Ermeni devrimcileri ile, birkaç yıl sonra Doğu Avrupa’da ortaya çıkacak olan Siyonist işçi örgütlerinin üyelerinin Filistin’e göç etmelerinden (Aliya) önce ve sonra uyguladıkları “adaleli Yahudi” çizgisi arasında pek çok ortak noktaları vardı. Ancak devrimci Ermeni gençliği Siyonizm gibi kuşakları aşan bir harekete bağlı değildi, ya da böyle bir hareket tarafından ehlileştirilmemişti. Üstelik “vaat edilen bir ülkeye” göç etmek yerine sorunları mahallinde devrimci bir çözüme kavuşturmayı amaçlıyorlar, bu bakımdan Yahudi sosyalistleri *Bundçulara* benziyorlardı.

Berlin Konferansı, reform taleplerini içeren 61. Maddesi ile Doğu Vilayetleri’nde yaşayan Ermenilerin korunmasını görevini Avrupa diplomasisine yüklemişti. Osmanlı hükümeti de Avrupa baskısı altında 1895 ve 1914 yıllarında kapsamlı birer reform planının altına imza atmıştı. Ancak her defasında kitlesel şiddet ile bu reform planlarının uygulanmasının önüne geçilmişti. Zorla gerçekleştirilen mülkiyet transferi 1890’lı yıllardaki katliamlarla tepe noktasına, 1915 yılında Ermenilerin imhası ve Ermeni Milleti örgütlenmesinin ortadan kaldırılmasıyla dip noktasına ulaşmıştı. Osmanlı reform düşüncesinin ve hukuk devletinin olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu’yla etkileşiminde Avrupa diplomasisinin uğradığı başarısızlık hiçbir yerde bu yok edici süreçte olduğu kadar somut değildir. Bu sürecin kendisiyle cumhuriyette bıraktığı derin izler ve etkiler, daha önce de tespit ettiğimiz üzere, merkezi bir sorun olagelmıştır.

Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri’ne bakarak, bu gelişmeleri Kürt sorununa ve “Doğu Alevileri”⁴⁹ sorunu olarak adlandırılabilir meseleye bağlar. Kürt sorununun öncelikli

⁴⁹ Bu kavramı *Iskalanmış Barış*’ta sadece bir kez kullandım (Böl. 1.5) ve ancak sonraları daha ayrıntılı açıkladım. Bu kavram devlete nispeten uzak duran, Bektaşilik tarafından örgütlenmemiş olan, Doğu Anadolu’nun ve Orta Anadolu’nun bazı bölgelerinde yaşayan Kırmanç, Zazaca ve hatta Ermenice konuşan Alevileri tanımlar. Bunların birçoğu en başından itibaren cumhuriyetle iyi olmayan, hatta

olarak 1850’li yılların sonunda bir toprak sorunu olarak ortaya çıkan Ermeni sorununun oluşumuna bağlanması Ermeni, misyoner ve diplomat kaynaklarında sıkça görülebilmektedir. Genç Osmanlılar daha 1860’lı yılların sonlarında *İnkılâb* isimli dergilerinde “diğerlerinin hepsinden ziyâde Müslümânlara yâr” diye andıkları Ermenilere sesleniyor, onları Kürt aşiretlerine ve rüşvetçi vilayet yöneticilerine karşı silahlı direnişe davet ediyorlardı.⁵⁰ Genç Osmanlıların *İnkılâb* dergisinin satırlarında hâlâ birbirine ait tek bir “[Osmanlı] şarkiyyûn familyası” düşüncesi hüküm sürüyordu. Bu düşünce ve sahip olduğu empati, Ermeni sorununun uluslararası diplomaside ilk kez dile getirildiği 1878 Berlin Konferansı’na yabancıydı. Konferans Ermenilerin Kürt komşularına sadece bir güvenlik sorunu olarak yaklaşıyordu, yapısal olarak entegre edilebilir bir güç olarak değil. Bundan ötürü Abdülhamit karşı hamle olarak Kürt aşiretlerini imtiyazlı düzensiz alaylar olarak kendisine başarıyla bağlayabilmişti. Tanzimat’ın hukuk devleti amacının aleyhine olmak üzere Doğu Vilayetleri o andan itibaren bölgesel bir güç oyununun etkisi altına girmişti. Bu tek yanlı güç odağı bütünleştirici çabalara engel oluyor ve bu tür çabaların eksikliği durumu istikrarsızlaştırıyordu. *İskalanmış Barış*’ın yaklaşımına göre 19. yüzyılda dile getirilen “Doğu Vilayetleri sorunu” içeriden, Osmanlı kaynaklarından çıkan ve anlaşılacağı üzere dışarıdan gelen tepkilerle kombine edilecek çözümler gerektiriyordu. Avrupa devletleri, Geç-Osmanlı Lübnan’ındaki oldukça başarılı örneğe benzer “uzun bir barışı” dayatmayı başaramamışlardı.

Dersim’le ilgili 1937/38 katliamına kadar uzanan yeni araştırmalar ve yeni açılan kaynaklar, her ikisi de siyasi katılımdan büyük ölçüde dışlanmış yerel Hıristiyanlarla Doğu Alevilerinin oluşturduğu kısmî bir kader ortaklığı tablosunu daha da ayrıntılandırmış ve derinleştirmiştir.⁵¹ Böylelikle bu gruplarla Abdülhamit arasına, 1914’ten sonra da Jön Türklerle cumhuriyetçi varisleri arasına gözle görülür bir mesafe girdi. *İskalanmış Barış*, bir defa daha Osmanlı reformlarını arka plana koyarak, “Doğu Vilayetleri sorunu” bağlamında “Doğu Alevileri sorunu”nu da ele alır. Yüzyıllar boyunca marjinalleştirilmiş, Sünni olmayan, kabul edilmiş hiçbir Millet’e dahil olmayan Alevi grupların geleceklerinin yeni(den) şekillendirilmesiyle ilgili bir mesele olarak formüle eder bunu. Aleviler ilk olarak 19. yüzyılın ortasından sonra misyonerler gibi küresel aktörler tarafından keşfedilip tanımlandılar⁵² ve

kopuk ilişkilere sahipti. Krş. “Die Aleviten im Wandel der Neuzeit. Eine sozialgeschichtliche Skizze im Zeichen der *longue durée*”: Tamcke, Martin (ed.), *Orient am Scheideweg*, Hamburg: Dr. Kovac, 2003 içinde, 35–61.

⁵⁰ Aktaran Kieser, *Türklüğe İhtida*, 46-47.

⁵¹ Krş. İlhami Algör, *Ma sekerdo kardaş? “Dersim 38” tanıklıkları*, İstanbul: Doğan, 2010; Şükrü Aslan (Yay.), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, İstanbul: İletişim, 2010; Hüseyin Aygün, *Dersim 1938 ve Zorunlu İşkân, Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar*, Ankara: Dipnot, 2009; Gökçen B. Dinç, “Dersim'in Ermenileri”, *Yeni Aktüel* No. 226, Eylül 2010.

⁵² Krş. Ayfer Karakaya-Stump, “The Emergence of the Kızıldaş in the Western Thought: Missionary

ancak 19. yüzyılın sonlarında “Alevi” kavramı altında bir araya getirildiler. Ermeni ve Kürt sorunlarının aksine Doğu Alevileri sorunu 19. ve 20. yüzyıllarda uluslararası diplomasiye ancak kıyasından girebildi. Hem bundan, hem hiç denecek kadar az yazılı eser bırakmış olmalarından ötürü, haklarında pek az kaynak bulunmaktadır. Yeni araştırmalar artık Ermeni-Alevi yaşam dünyalarına ve örneğin müzik kültürüne olan bağlantılarına daha fazla ışık tutuyor⁵³.

Dinî bir şair olan Melulî Baba mahlaslı Hüseyin Karaca Erbil’in (1892-1989) bir yüzyılı kapsayan yaşam öyküsü de oldukça açıklayıcı izlenimler sunar.⁵⁴ Bir Kürt ağası olan babası, eğitimi için onu bir Ermeni dostunun Maraş’ın Yarpuz (Afşin) ilçesindeki ailesinin yanına verir. Melulî burada Ermeni okuluna devam eder, ki bu münferit bir vaka değildir. Yaklaşık bin Ermeni sakine ve “modern” geleneklere sahip olan Yarpuz’daki ikameti onu derinden etkiler; Kötüre’ye döndüğünde nişanlısıyla köyde el ele dolaşır, içinde büyüdüğü Alevi dünyasından ve çok eşli babasından özgürleşerek ayrılır. Kendi seçimi olan Bektaşî şairi kimliğinde, bölgede onlarca yıl boyunca etkili olacak olan kendi ilahiyatını kurar. Bu ilahiyat onun sol devrimci torunu Hamdullah Erbil’e, vakitsiz ölümünden evvel, kendi kuşağının ideolojik seferberliği içinde neredeyse tamamen silinen bir dinî mirasın yolunu açacaktır.

Kazanılan Barış

Tarihin barışçıl olmayan akışıyla, başarısızlığa uğrayan girişimlerle ve kırılmış yaşam öyküleriyle ilgilenmeye değer mi? 1990’lı yıllarda kaleme aldığım kitabım *İskalanmış Barış*, tarihin sadece – her biri geçici olan – sonuçlarıyla değil, isterse başarısızlığa uğramış olsun, tüm imkânlarıyla birlikte yazılması gerektiği anlayışını ortaya koyuyordu. Kullanılmamış imkânlar, tarihsel bağlamlarına layıkıyla oturtularak, bir gelecek potansiyeli olarak düşünülüyordu. Tarihsel olarak “ıskalanmış bir barışın” ardında henüz kazanılacak bir barış imkânı bulunduğu fikri buna bağlanıyordu ve hâlâ da bağlanmaktadır. Geçmişte yaşanan kopmalara, gölgelere ve başarısızlıklara rağmen kazanılacak olan bu barış, bir zamanların üzeri örtülmüş kaynaklarını yeni oluşan bağlamlarda verimli kılacaktır. Ancak yaşanmış

Accounts and their Aftermath”: David Shankland (Yay.), *Anthropology, Archaeology and Heritage in the Balkans and Anatolia or the life and times of F. W. Hasluck (1878-1920)*, İstanbul: Isis, 2004 içinde, Cilt 1, 329-359.

⁵³ Mehmet Bayrak, *Alevi-Bektaşî edebiyatında Ermeni âşıklar*, Ankara: Özge, 2005.

⁵⁴ Krş. Hamdullah Erbil ve Latife Özpolat (Yay.), *Melûli Divanı ve Aleviliğin, Tasavvufun, Bektaşîliğin Tarihçesi*, Ankara: Başak, 1994; H. Kieser, “Alevilik als Lied und Liebesgespräch. Der Dorfweise Melûli Baba (1892–1989)”: Robert Langer (Yay.), *Migration und Ritualtransfer*, Frankfurt: Peter Lang, 2005 içinde, 147–161.

olanlar kaçınılmaz, zorunlu ve nihayetinde tekrarlanabilir olarak değil de, geçici, yetersiz ve kısmen kabul edilemez olarak tanınır, adlandırılır ve düşünülürse gerçekleşebilir bu. Tarih yazımı her zaman bir *söz edimi*, yani şimdiki zamana yapılan sözlü bir müdahaledir. Bir tarihçi olarak bu *edim* üzerine bizzat düşünmüyor ve onu siz belirlemiyorsanız, bu işi sizin yerine bir başkası, örneğin bir doktora hocası veya bir egemen paradigma çoktan yapmış olacaktır.

Barışın nasıl kazanılacağı sorusu insanlık tarihi kadar eskidir. Bu soruyu uyanık bir tarihsel bilinçle soran bir kimse, olumlu sürprizlere de açık olacaktır. Avrupa'nın 1945 sonrası yaşadığı barışçıl anlaşma buna bir örnektir; aynı şekilde 1989'da Demir Perde'nin yıkılması ve umarım 2011'de Arap diktatörlerinin devrilmesi de. Ben 1948'de İsrail'in kurulmasını da bunların arasında sayıyorum. Bugün artık Filistin'de bir Yahudi yurdu değil, İsrail-Filistin barışı ütöpik bir meydan okumadır. İster Filistin'de olsun, ister Osmanlı'nın Doğu Vilayetleri'nde, kim ıskalanmış veya ulaşılamamış bir barıştan söz ediyorsa, aslında üzeri kapalı olarak barışın nasıl kazanılacağını soruyordur. Ermenilerin, Kürtlerin ve Türklerin barışması, böylelikle de ıskalanmış barışa verilecek merkezî bir cevap, herkes birbirini ciddiye aldığı takdirde bence bugün ulaşılabilecek bir mesafededir. Bunun ön koşulu, hem yanılısamalarla vedalaşma, hem bir adalet duygusu, hem de aşağılamaların, kitlesel cinayetlerin ve inkârın getirdiği kırgınlığın üzerine inandırıcı bir şekilde giden bir samimiyettir. Açıkça söylemek gerekirse, bu kitabın yazımı, Türkiye'de tarihin yakın zamanda zorunlu olarak farklı şekilde ele alınmaya başlanacağına dair kesin bir beklentiyle birlikte ilerledi – bu, aradan geçen zaman zarfında kısmen gerçekleşmiş olan bir umuttur.

Yazarın, *İskalanmış Barış* kitabının gelecek yeni baskısı için yazdığı Önsöz'ü çeviren: ATILLA DİRİM